

Andrej Andrejević

PRIOLOG PROUČAVANJU ISLAMSKIH UTICAJA NA UMETNOST XVI I XVII VEKA KOD SRBA U SARAJEVU I BOSNI

U dosadašnjem izučavanju srpske monumentalne arhitekture poznog srednjeg veka izvanredno retko se pominjao islamski uticaj. Preko njega se gotovo uvek ćutke prelazilo¹ da bi uz spomenike turskog perioda tek ponegde, sasvim uzgred, bio dotaknut. Svojem pojavom i značajem on do sada nijednom prilikom nije pobudio dublji interes istoričara umetnosti da bi, u materijalu koji očuvani spomenici pružaju, nazreli problem vredan obrade u posebnoj studiji. Međutim, vremenski i geografski okviri islamskih uticaja na umetnost onih naših naroda čiji je istorijski razvoj bio vezan za viševjekovnu vladavinu Turaka, takvog su obima da na sebe skreću ozbiljnu pažnju. Ovaj mali prilog tom zamašnom pitanju neobične stilske simbioze predstavlja pokušaj da se na temelju nekih već uočenih pojedinosti, kao i samostalnih zapažanja na terenu, sagleda, makar u osnovnim crtama, hronološki kontinuitet, dubina i rasprostranjenost pojave islamskih elemenata u ortodoksnoj monumentalnoj arhitekturi i kamenoj plastici Bosne.

Posle pada Despotovine (1459) i potonje propasti Bosne, pa zatim i Hercegovine, u ovim našim krajevima su zavladaile izuzetno teške prilike. Dobro je poznato da su u početku Turci jedino silom uspevali da održe u pokornosti novoosvojena prostranstva. Veliki broj teških nameta gušio je i onako obespravljen i sasvim iscrpljen seoski živalj, dok su okrutno zavođenje danka u krvi i masovno prebacivanje porobljenog stanovništva u carigradska pristaništa sačinjavali samo deo stradavanja naših predaka pod Turcima. No, ove nasilno odvođenje muškog potomstva do šesnaeste godine starosti u janjičare malo je za posledicu i jednu zanimljivu pojavu: sve što se nalazilo u carskoj službi, u Istambulu XV i XVI veka, počelo se služiti i našim jezikom, koji tada postaje zvaničan jezik u diplomatskim kontaktima Osmanlijskog sultanata sa zemljama jugoistočne i središnje Evrope.² Težeći

1. Al. Deroko: Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevjekovnoj Srbiji. Beograd, 1953. 26.
2. M. Vukičević: Znameniti Srbi muslimani. Beograd, 1906. 5.

vremenom da u našim krajevima stekne sigurnu pozadinu za dalja napredovanja prema severozapadu. Visoka porta je postepeno prilagođavala i svoju politiku. Godine 1557. veliki vezir Mehmed-paša Sokolović odobrio je pravoslavnom elementu obnavljanje pečke patrijaršije i time, donekle, uslovio novi polet umetnosti, dok je katoličkom življu izlazio u susret povećanom tolerancijom prema franjevačkom redu. Osim toga, nemoguće je prenebregnuti činjenicu da se od 1544. pa do 1579. godine na najvišim, vezirskim i drugim položajima, pored sultanovog, u državnoj upravi Turske Carevine ističu ljudi našeg porekla. Sve je to moglo povoljno delovati na izvesno ublažavanje istorijskog antagonizma između hrišćana, naročito ortodoksnih, i islamskog sveta.³ To je, bez sumnje, imalo odraza i u umetnosti, gde je na taj način donekle već bio prokrčćen put njenoj islamizaciji u našim krajevima, a, posebno, u Bosni i Hercegovini. Upada u oči činjenica da je kod nas uticaj turske kulture, običaja, načina stanovanja i odevanja još mnogo ranije potisnuo uticaj Vizantijske i Dubrovnika i od početka pokazao veliku ekspanzivnu moć.⁴ Za konzervativnu Bosnu, omeđenu visokim planinskim masivima i skoro neprohodnim šumama, to je bilo od još većeg značaja utoliko pre što je ona, nasuprot perifernoj Dalmaciji, oduvek bila provincijalna oblast koja je, izuzev umetnosti lokalnih rukopisa i nadgrobničkih spomenika, umetničke impulse inače primala spolja i indirektno. U stvari, tek nakon svog političkog sloma Bosna je dobila direktnu vezu sa jednim kulturnim epicentrom velikih razmera — Istambulom. Vrlo je verovatno da se upravo u tome može naslutiti jedan od najbitnijih razloga znatne dubine i obima islamskih uticaja na njenu pozniju umetnost.

Sve veći broj novih studija koje obrađuju umetnost turskog perioda pokazuje da se, već danas, islamizacija kod nas može pratiti, izuzevši monumentalno slikarstvo skoro kroz sve vrste umetnosti i zanatske delatnosti. Obuhvatajući prema zapadu delove Dalmacije i Hrvatske, a na sjeveru Slavoniju i Frušku goru, ona se ispoljavala naročito od druge polovine XV pa do kraja XVII veka. No, i tokom celog XVIII veka može se još osetiti, u središnjem delu, njen zaostao odjek.

Već je ranije zapaženo da su stari srpski iluminirani rukopisi XIV. i XV veka nastali u našim severnim krajevima, u svom ukrasu nosili islamske motive koji su aktivno zračili na susedne oblasti.⁵ Ornamentika, pak, islamskih rukopisa istovremeno se počela pojavljivati i na objektima od metala, drveta, na tekstilu, tepisima i radovima u koži.⁶ Islamske su rukopisane knjige, uopšte, sadržajnom raznovršnošću

3. U Trebinjskom manastiru je 1509. godine pisan jedan zapis kojim nepoznati monah, očigledno ne shvatajući novu situaciju, vajkajući se, beleži da „...mnogi nemučeni ni od koga odstupiša od pravoslavlja i pristaše uz njihovu veru...“ (Vl. Čorović, Bosna i Hercegovina, Beograd, 1925, 65).

4. Z. Janc: Islamski rukopisi iz jugoslovenskih kolekcija, Beograd, 1956, 6.

5. Sv. Radojčić: Stare srpske minijature, Beograd, 1950, 14.

6. Z. Janc: Nav. delo, 20.

i bogatstvom, i pored primitivnije sredine, daleko prevazilazile srpske rukopisane i štampane knjige. Otuda je, naspram relativno uskog kruga u kome se kretao ćirilski, najčešće liturgijski rukopis, islamska knjiga vrlo često nalazila put i dospevala do ruku prosečnog dela islamskog društva — zanatlije i trgovca.⁷ Prvi je, impresioniran njenim ukrasima, znao da ih prenosi u svoju delatnost i nove materijale, a drugi, procenjujući lepotu i kvalitet izrade, da sve to spretno širi.

Dugogodišnja turska vlast i uticaji islamske kulture, naročito u Bosni i Hercegovini, kao i Makedoniji, ostavili su dubokog traga u leksičkom delu našeg jezika. U Bosni i Hercegovini se islamizacija na lingvističkom području izvanredno lepo još danas može pratiti pošto ni u jednoj drugoj našoj oblasti nema toliko turcizama niti su igde drugde još uvek u tolikoj upotrebi. Premda se zna da je i ranije bilo uticaja orijentalnih reči turskih naroda na slovenske balkanske jezike, tek pojavom Osmanlija njihova se ekspanzija naročito pojačala.⁸ Od tada se one počinju upotrebljavati sve više i više. Pišući o našim narodnim pesmama Fra Grga Marić je 1858. godine zabeležio kako »... vidimo ljubovne, koje u varoši gnjezdo imaju, piesme da su zacrnile turskim izgovorima; nu ipak ove su rieči kod naroda tako priviknute i omiljene, da jim bez njih ne bi pjesma, kao jelo bez začine, prijazna bila...»⁹ Razlog tome možda treba tražiti u činjenici što se naš jezik u doba vladavine Turaka, slično narodnim običajima, razvijao slobodno. Izbor pisma je svakom ostavljan na volju, i čak je veći deo turske administracije, sve do austrougarske okupacije, primenjivao ćirilsko, takozvano begovsko pismo.¹⁰ Kao što je naš jezik, preko našeg odvedenog življa i ljudi specijalno školovanih u Turskoj, postepeno osvojio Carigrad, tako isto su, izgleda, i turcizmi po povratku ovih u rodni kraj neosetno počeli prožimati i našu sredinu.

Uz prodore islamske vere i odraze turcizama u govornom i pisanom jeziku, kod nas se mogao osetiti i izvanredno snažan uticaj orijentalnog muzičkog izraza. On se ispoljavao u narodnoj instrumentalnoj i, naročito, vokalnoj muzici. Uprkos tome što o ovom problemu u muzičkoj historiografiji još nigde ništa nije detaljno pisano, danas je poznato da je Bosna, za razliku od Makedonije, koja je pretežno bila pod grčkom muzičkom predominacijom, stajala pod direktnim uticajem Turske. Orijentalni elementi su se u njenim pevanim pesmama, koje su docnije inspirisale i neke od naših velikih horskih kompozitora,¹¹ odražavali u melizmatičnim elegičnim melodijama koje u sebi sadrže interval prekomerne sekunde. Interesantno je da su se oni u narodnu vokalnu muziku infiltrirali najčešće baš preko nazalnog pojanja turskih

7. Isto, 9.

8. A. Škaljić: Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957, IX.

9. G. Martić: Uvod u narodne pjesme bosanske i hercegovačke, skupio I. F. Jukić i Lj. Hercegovac, sv. I, Osijek, 1858.

10. V. Čorović: Nav. delo, 63.

11. St. Mokranjac: XIV rukovet za mešoviti hor — »Iz Bosne«.

mujezina, jer je islam, kao i svaka religija, imao tendenciju da nametne i sopstveni muzički izraz.

Dolazak Turaka na Balkan, a posebno u naše krajeve, ne prekida ovde razvojnu nit tradicionalne umetničke obrade metala. Prve pri-došlice i ratnici osvajači u početku su, svakako, manje uticali na umetnost osvojenih krajeva od naknadnih brojnih priliva zanatlija. Uopšte, u našim umetničkim zanatima izrazito turski elementi dolaze do jačeg izražaja tek tokom XVI veka, kada i sama carigradska umetnost dostiže svoja najveća ostvarenja. Kako su u to vreme kod nas i stare tradicije još bile prilično jake, a zlatari usled teških prilika u nemogućnosti da prate savremene umetničke struje, to su se romanski, gotski i vezantijski elementi ukrštali s islamskim, i time su njihovi radovi dobijali na svoj način specifično obeležje.¹² Tako, na primer, poznati majstor Dmišar iz Lipova, radeći 1550-1551. godine za crkvu, kao najvećeg poručioca umetničkih predmeta, jedan srebrni kivot, unosi u dekoraciju njegovih tornjeva, uz gotske fijale, i mavarske i turske elemente¹³. Nešto oko dvije decenije docnije, 1568. godine, nastao je po porudžbini spahije Radivoja za manastir Dečane i jedan pozlaćen pulir, koji na svom šestostranom bazu, oblika cveta, ima isprepleten biljni ornament tačđe islamskog porekla.¹⁴ No, mimo zlatarskog zanata, koji je zbog nedostatka ovog plemenitog metala sve više prihvatao primenu srebra, pojavio se u ovo vreme i rad u drugim metalima i izrastali su potpuno novi zanati kao: kalajdžijski, kujundžijski, filigran-ski, sabljarski, puškarski, zilindžijski i kovački. Brojnošću su se naročito isticali predmeti kazandžijske i kalajdžijske izrade. U XVI i XVII ve-ku su majstori ovih zanata prvo bili samo Turci, da bi se kasnije njima počelo baviti i ostalo stanovništvo.¹⁵ Njihovi su radovi bili obično bez velikog ukrasa, izuzev graviranih ornamenata, koji su opet, gotovo redovno, bili islamskog porekla.¹⁶

Prvi prodori islamskih elemenata u umetničkim zanatima koji su se bavili obradom drveta mogu se naći upravo na opremi ikonostasa. Nadvratnici njihovih carskih, severnih i južnih dveri dobijali su oblike saracenskih dekorativnih arkada. Na stotine pravoslavnih ikona nastalih posle obnavljanja pečke patrijaršije u vidu portativnih triptiha nose na sebi u formi krila i centralnog udubljenog polja posuvraćeni islamski luk. Već u drugoj polovini XVI veka na carskim dverima Stare srpske crkve u Sarajevu nalazi se dekorativno usečen ovaj sa-racenski elemenat.¹⁷ Docnije se taj uticaj mirno može slediti u arhi-tektonici i duboreznom oblikovanju dveri i ikona sa karakterističnim

12. I. Bach — B. Radojković: Istoriski razvoj umetničke obrade metala naroda Jugoslavije, Beograd, 1956. 14.

13. Isto, II knjiga, 27, br. 271; M. Kašanin — V. Petrović: Srpska umetnost u Vojvodini, Novi Sad, 1927, sl. 95.

14. I. Bach — B. Radojković: Nav. delo, II knj., 28.

15. Isto, I knj., 16.

16. B. Radojković: Umetnička obrada metala, Beograd, 1953. 27.

17. Vl. Skarić: Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u XVII i XVIII vijeku, Sarajevo, 1928, 6, tabla I.

SL. 1. — SARACENSKI ELEMENTI NA IKONI MITROFANA ZUGRAFA IZ 1635. G.

lukom, poluloptastim bradavicama, plitkim i malim rozetama: 1594. godine na delovima velikog raspeća manastira Dečana,¹⁸ godine 1616. na hilendarskim dverima Đorđa Mitrofanovića¹⁹ a 1635. na prestonim ikonama Mitrofana zugrafa u Blagoveštenju kablarskom (sl. 1).

Naporedno sa vremenom, ovaj tok snažno buja, a radovi se neverovatno umnožavaju. Sasvim sličan proces se odigrao i sa ostalim

18. Sv. Radojčić: Majstori starog srpskog slikarstva, Beograd, SAN 1955, sl. 48.

19. Isto, tabla L.

15. 10. 1959

crkvenim nameštajem često ukrašavanim drvenom intarzijom i koštanom marketerijom. Premda je krajem XV veka, prilivom španskih Jevreja na Balkan, već dolazilo do izvesnih prenošenja zanatskih iskustava i orijentalnog duha iz španskih intarzijskih radionica, tek pojavom Turaka, njihovih zanatlija i gradnjom islamskih bogomolja došlo je do naglog razvoja ovih tehnika i kod hrišćanskog sveta. Pokazalo se da je za razvoj koštane intarzije u Turskoj i njen odraz kod nas bila od neobične važnosti činjenica da su početkom XVI veka, stupanjem na vlast otomanske dinastije i turskim osvajanjem arapskog Egipta, tomašnji intarzijatori — slično tekstilnim majstorima — dovođeni u Istanbul, gde su nastavljali svoj zanat.²⁰ Pored pevnica, stolova, nalonja i kivota u ortodonskoj crkvi su docnije intarzijom i marketerijom ukrašavani i ramovi ikona, o čemu svedoče očuvani primerci iz zbirke Muzeja Stare srpske crkve u Sarajevu,²¹ manastira Studenice²² i riznice pečke patrijaršije.²³ Zanimljivo je da je iz džamije na našem terenu, pored intarzijskog ornamentalnog ukrasa, pravoslavna crkva za svoje potrebe preuzimala direktno i tipove nameštaja.²⁴ Prema mestima gde su nađeni ovako intarzirani komadi nameštaja kod nas bi se mogla izdvojiti jedna oblast koja obuhvata Makedoniju, Srbiju, Bosnu, Hercegovinu i delove Crne Gore, tj. krajeve sa pravoslavnim življem, koji su tokom dužeg perioda bili kao sastavni deo Turske Carevine.

U okvirima pomenutih delova naše zemlje, koji su bili pod turskom vladavinom, a naročito neposredno po njenom zavođenju u Bosni i Hercegovini, snažni prodori islamskog duha i načina života najupadljivije su se ogledali u formiranju i urbanističkom rešavanju gradova. To se, pre svega, odražavalo u postavljanju naselja na značajnije saobraćajne arterije, daleko ili na sredokraći od dva naseljena centra gde je bilo potrebno odmorište i zanatsko-trgovačka stanica koja bi podjednako odgovarala vojnim zahtevima, kao i potrebama velikih trgovačkih karavana. Sve više se počinjao primenjivati i sistem podeljenosti same varoši na dva dela: čaršiju — poslovni centar, redovno smešten u središte naselja, i mahale — stambeni deo, koji se lepezasto raspoređivao prema periferiji.²⁵ Ovaj sistem se gotovo uvek

20. V. Han: Intarzija kod jugoslovenskih naroda pod Turcima od XVI do XVIII stoljeća, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, Fil. fak., 1959, 38 (do štampanja pristupačna u Univerzitetskoj biblioteci pod br. RD 507, Katalog za latinicu).

21. L. Mirković: Starine Stare srpske crkve u Sarajevu, Spomenik SKA LXXXIII, Beograd, 1936, 10, tabla XVII, sl. 2.

22. A. Vasilic: Riznica manastira Studenice, Beograd, 1957, 44—45, br. 8.

23. A. Vasilic — M. Teodorović-Šakota: Katalog riznice Pečke patrijaršije. Priština, 1957, 13, br. 22.

24. Tako je, na primer, oblik islamskog stočića preuzet za stalke za naornicu (V. Han, Nav. delo, 38).

25. A. Bejtici: Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. III—IV, Sarajevo, 1953, 236.

Čaršija - mahala - (cahuz - vijeće)

uklapao i u vrlo određen ambijent — plodnu kotlinu kroz koju je vodio važan trgovački put i proticala vodom bogata rečica ili potok. Sam raspored ulica i kuća po mahalama izvodio se tako da su se one amfiteatralno rasprostirale po obroncima brda, vertikalno izmičući jedna drugoj i ostavljajući približno podjednak vidik svim stanovnicima mahale na čaršiju u kotlini. Dok su ugledne kuće dobijale za Evropu prve modernije i razgranatije vodovode,²⁶ manje kućice su se podizale ili uz izvorišta ili pored potoka čiji su se rukavci regulisali tako da su proticali kroz njihove vrtove i svojom svežinom pogodovali omiljenom negovanju zelenila.

Već posle letimičnog utvrđivanja egzistencije islamskih elemenata u dekoraciji naših rukopisa, pisanom i govornom jeziku, narodnoj muzici, velikom broju umetničkih zanata, urbanizmu, pa donekle i običajima, sasvim je bilo logično naslutiti pojavu islamskih uticaja i u munomentalnoj arhitekturi. Bosna, u kojoj je posle obnavljanja pečke patrijaršije došla do izražaja naročito arhitektonska delatnost, to najbolje i potvrđuje. Gotovo sve njene očuvane crkvene građevine pravoslavnih manastira nose na sebi, u arhitektonskoj plastici fragmente karakteristične za tursko graditeljstvo.

Premda se arhitektura crkve manastira Moštanice može sa pouzdanjem uzeti kao najilustrativniji primer islamizacije monumentalne i dekorativne arhitekture turskog perioda kod Srba u Bosni, sasvim je izvesno da ona vremenski ne predstavlja i njenu prvu pojavu. Pored mogućnosti prvobitne pojave islamskih elemenata na objektima izgrađenim od drveta — u šta ovom prilikom nećemo zalaziti — danas još nije ustanovljeno da li su oni postojali i na nekim spomenicima istočne, središnje i zapadne Bosne, koji su izvedeni u trajnijem materijalu a nisu se održali u svom prvobitnom izgledu.²⁷ S obzirom na to da se svi oni nalaze u okviru geografskog prostranstva koje zaklapaju očuvane crkvene građevine Papraće, Lomnice, Sarajeva, Ozrena i Moštanice, gde se mogu utvrditi uticaji islamske arhitektonske plastike, isto bi se moglo očekivati i kod njih. Danas se, na osnovu poznatih i nekih pretežno već proučenih spomenika u tom smislu može postaviti i izvestan vremenski redosled. Islamski elementi kod pravo-

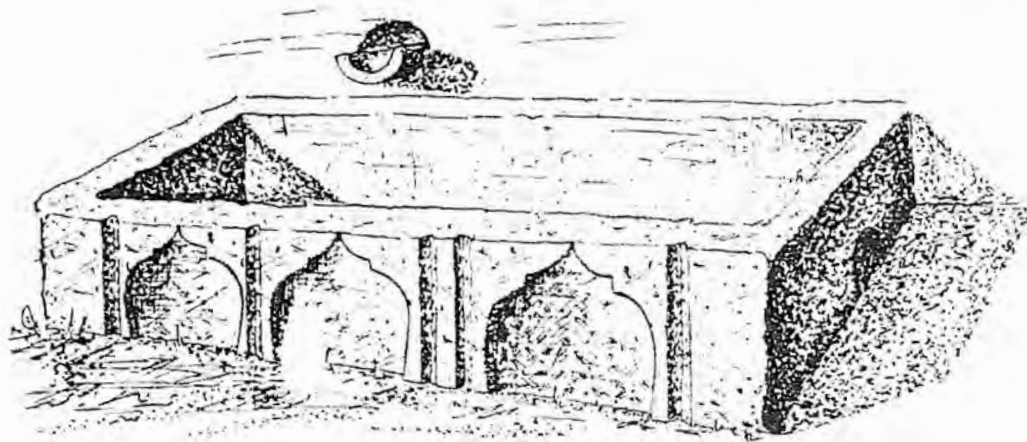
26. Svoj prvi vodovod Sarajevo je dobilo za vreme Isabega, skoro čitav vek i po pre Londona (H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo, 1939, 8).

27. Takav je slučaj sa manastirskim crkvama Tamne, Vozuće, Gostovića, Rm-nja i izvesnog broja još neubifiliranih građevina.

slavnih spomenika u Bosni koji su izvedeni u postojanijem materijalu — kamenu i opeci — mogu se pratiti ne samo u danima neposredno po njenom padu u turske ruke, već i tokom celog XVI, pa i nekim decenijama XVII veka. Evo kako bi izgledala osnovna hronološka shema ortodoksnih objekata na kojima se vrlo markantno gledaju uticaji islamske arhitekture i njenih plastičnih elemenata:

✓✓ **I — STARI KAMENI SVEČNJACI** Stare srpske crkve u Sarajevu, čiji se ostaci danas čuvaju u zbirci Muzeja ove crkve, izrađeni su u krečnjačkom laporu bleđožučkaste boje. Njihov osnovni ukrasni motiv je tordirano uže, dok ih, prema njihovom drugom, gornjem delu plastične dekoracije koja pored cik-cak linije predstavlja specifično stilizovan ljiljan i pokazuje isključivo islamsku ornamentiku, Đ. Mazalić datira u drugu polovinu XV veka.²⁸ Prema ovim svećnjacima 1638. godine dvojica Humkovića su poručili i crkvi darivali nove, današnje kamene svećnjake.

✓✓ **II — STARA KAMENA KRSTIONICA** Stare srpske crkve u Sarajevu sa svojim postamentom iz istog Muzeja, može se datirati u prvu polovinu XVI veka. Najbliže analogije njenom glavnom dekorativnom motivu — trouglastim površinama — Đ. Mazalić nalazi lepo istaknute na kapitelima stubova Ferhadije džamije u Sarajevu, na ne-

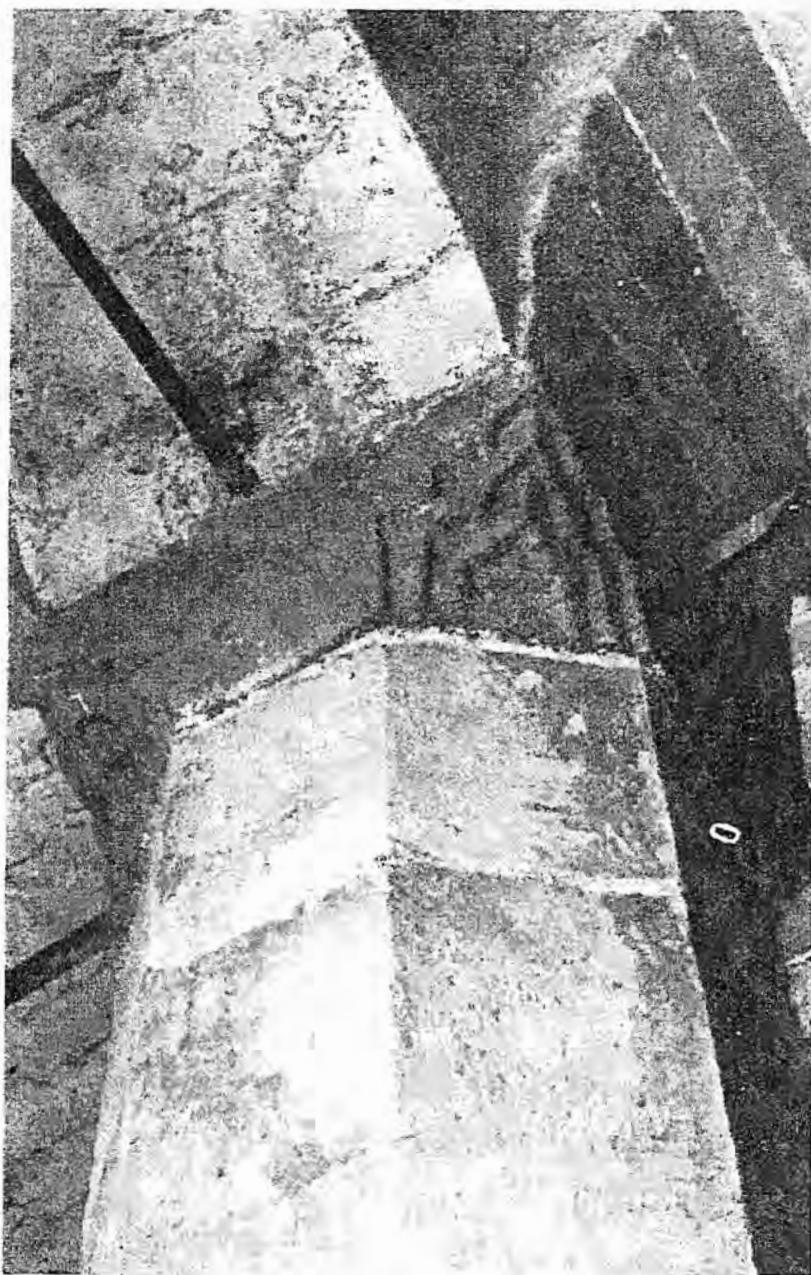

SL. 2. — ISLAMSKI LUCI U DEKORACIJI STAROG KAMENOG KORITA.

kim nišanima po sarajevskim muslimanskim grobljima i dovratnicima portala ozrenske crkve.²⁹ Pored njih ovaj motiv imaju i portali manastirskih crkava Moštanice i Sv. trojice na Ovčaru.

28. »A pošto se na tom istom kamenu još otimaju o prvenstvo, ili bolje rekuć za opstanak, stara srednjevekovna bosanska i nova islamska ornamentika, jasno je da je to bilo u prvo vreme ili da se bolje izrazimo u prvoj turskoj građevnoj epohi u Sarajevu (Gazi-Isabegovoj), koja pada u drugu polovinu XV stoljeća.« (Dj. Mazalić, Stara crkva u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1942, 246—247; sl. 5a i 5b).

29. Isto, 248, sl. 7.

SL. 3. — STALAKTITNI UKRAS NA KAPITELU MOSTANICKE PRIPRATE.

III. — KAMENO KORITO STARE ČESME Stare srpske crkve u Sarajevu još i danas se nalazi na svom prvobitnom mestu u gornjem delu dvorišta, a na sebi nosi elemente saracanske dekoracije. Njegova prednja podužna strana dimenzija 1,17/0,26 m je osim pravilnih vertikalnih zaseka ukrašena i sa tri plitko usečena islamska luka (sl. 2). Iste takve luke Đ. Mazalić nalazi na sarajevskoj Alipašinoj džamiji podignutoj sredinom XVI veka, a i na carskim dverima same Stare srpske crkve iz druge polovine XVI veka.³⁰

30. Isto, 265.

IV. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA MOŠTANICE, iz četvrte decenije XVI veka, najrečitiji je primer snage islamskih uticaja. Ova, po veličini druga manastirska crkva u Bosni, izvedena je sva od lepo

SL. 4. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA GLAVNOG PORTALA MOSTANICE

istesianih kvadara laporovitog krečnjaka. Njena prostrana priprata nastala istovremeno sa naosom, podeljena je sa sedam prelomljenih

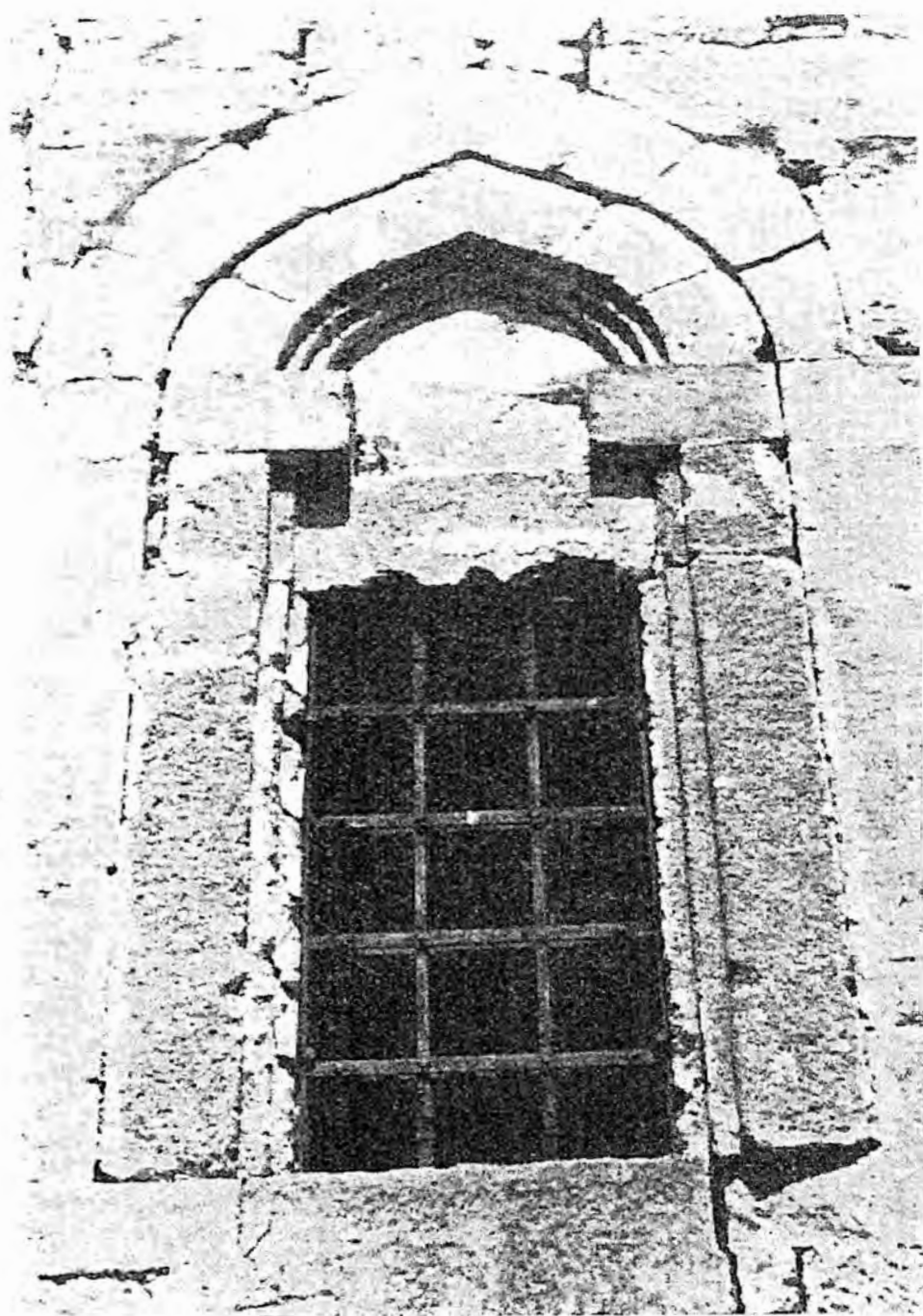
lukova na šest traveja i po svojoj plastičnoj dekoraciji gotovo odgovara izgledu kakvog zatvorenog trema onovremenih džamija.³¹

Dva osmostrana stupca, na koje se oslanjaju svodovi priprate i dva slepa kubeta, u formi svojih kapitela nose čiste odlike islamske arhitekture. Stupci počivaju na kubičnom bazuu čije su ivice u gornjim delovima sruhljene tako da gornja ravan čini pravilan osmougao. Sasvim slično tome izvedeni su i sami kapiteli samo što je njihova nešto manja kubična masa stepeničasto zarubljena u donje dve trećine. U tim delovima novonastale trougaone površine oživljene su, kao kod skoro svih džamija, kristalastim saćem (sl. 3).

Posebnu pažnju na celoj građevini privlači arhitektonska plastika moštaničkog glavnog portala. Izdignut na tri visoka stepenika portal je horizontalno podeljen na dva dela: gornji i donji. Donji deo je jednostavno rešen obradom masivnih dovratnika čija čela u prvoj, najnižoj trećini portala kosim usecanjem u zidnu masu prelaze u vertikalne ravni koje uokviruju dvokrilna vrata. U gornje dve trećine to je postignuto ravnomernim upuštanjem dva plitka stepena. Prelaz između prvog i drugog načina izveden je malim trouglastim površinama. Gornji deo portala (sl. 4) je bogato ukrašen plastičnim elementima saracanskog porekla. Iznad masivnog arhitravno postavljenog nadvratnika i plitke niše nadnosi se splet islamskih lukova izvedenih kao i na dovratnicima stepeničastim usecanjem jednog u drugog. Između dovratnika i ovih lukova postavljen je sa svake strane po jedan kameni blok oblika kvadra koji zamenjuje kapitele i čini prelaz između donjeg i gornjeg dela. Teme čeonu strane najvećeg luka dotiče lepo profilisan i pravougaono povijen mali venac, koji izjednačava nivo zidne mase najvišeg dela portala sa nižim, nešto upuštenim delom. U sredini polja nad ovim vencem stoji dekorativna plitka niša čiji gornji deo takođe krasí posuvraćeni saracenski luk. Sve to skupa uokvirava kardonski venac koji se pod pravim uglom lomi iznad portala.

Crkva manastira Moštanice na oltarskoj apsidi nikada nije imala nijedan prozor. Sveto mesto je kod nje rešeno skoro na isti način kao što se u džamijama postavlja mihrab — sa nišom islamskog tipa usečenom u zidnu masu iznutra polukružne a spolja petostrane apsidi. Oltarski prostor je, pored svetlosti koja se rasprostire od prozora na

31. O Moštanicu, kao arhitektonskom objektu, deskora se vrlo različito i pretežno netačno zaključivalo. Upoređivana je sa crkvenim građevinama bivšeg manastira Liplja kod Teslića, kao i Krupom na Vrbasu (Sl. Vujasinović, Manastir Moštanica, Banja Luka, 1933. 25 i 41). Poređena je čak i sa Dečanima (M. Karanović, Manastir Moštanica, »Politika« 1. mart 1935). Koliko su u tom smislu opisi Moštaniice bili pogrešni i kako se, otuda, njen arhitektonski izgled malo poznavao može da pokaže i jedan zaključak M. Filipovića — Dj. Mazalića, iz 1951. godine, kojim tvrde da je »Papraca po svojoj trikonhnoj osnovi jedinstvena kao građevina XVI veka u Bosni« (Crkva Lomnica u Bosni, Spomenik SAN CI, Beograd, 1951, 130). U stvari, po svom izgledu i osnovnim karakteristikama, crkva manastira Moštaniice pripada najčistijem tipu razvijenog trikonhosa sa jednim kubetom i pripratom.

SL. 5. — POSUVRAĆENI LUK NA PROZORU MOŠTANICE.

kubetu, osvetljen i po jednim prozorom na severnom i južnom zidu istočnog traveja. Svi otvori ove crkve su u gornjem delu ukrašeni islamskim lukom, pa je to slučaj i sa prozorima. Saracenski posuvraćeni luk je tu plasiran na plitko usečenim nišama koje se nalaze iznad samog pravougaonog otvora, i to kako na spoljnim fasadama tako i na unutrašnjim delovima prozora. (sl. 5.)

Pored svodova, nosećih lukova, portala i prozora uticaji turske arhitekture u vidu islamskih prelomljenih lukova u Moštanici se ispoljavaju i u oblicima niša i skrivnica. Sve su one, bilo iznutra kad su usečene u zidnu masu oltarskog prestora, naosa i priprate, bilo kad

su izvedene na spoljnim fasadama. — uvek oblikovane sa ovim karakterističnim elementom.

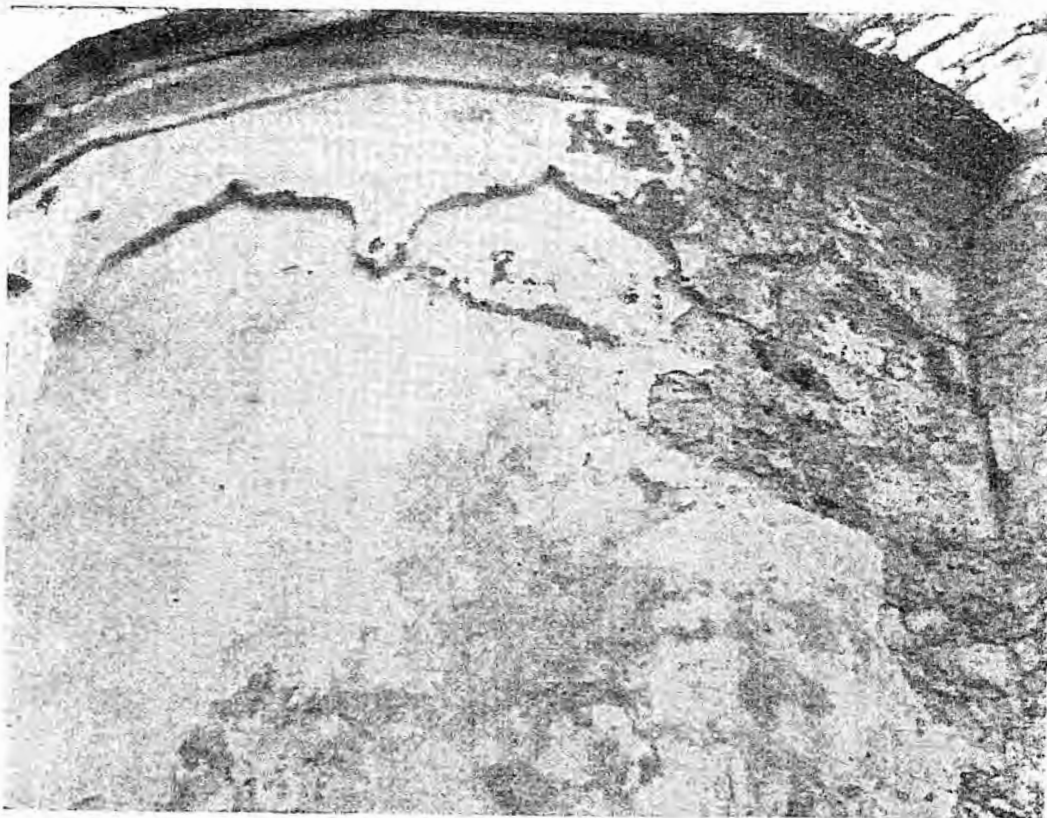
V. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA PAPRAĆE takode nosi odlike islamskog stila. Njeni u zidnu masu nešto upušteni okviri prozor-

SL. 6. — DEKORATIVNI SISTEM KOD NATPROZORNIKA I ARKADNOG FRIZA PAPRAĆE.

skih otvora zasvedeni su saracanskim lukom a krovni venci pevnčkih konhi ukrašeni plastičnom arkaturom istog tipa. (sl. 6). Za ovaj friz arkada pod krovom konhi Đ. Mazalić misli da je novijeg datuma (1869

32. M. Filipović — Dj. Mazalić: Manastir Papraća u Bosni, Spomenik SAN XCIX, Beograd, 1950, 109; Dj. Mazalić, Stara crkva u Sarajevu... 247—248.

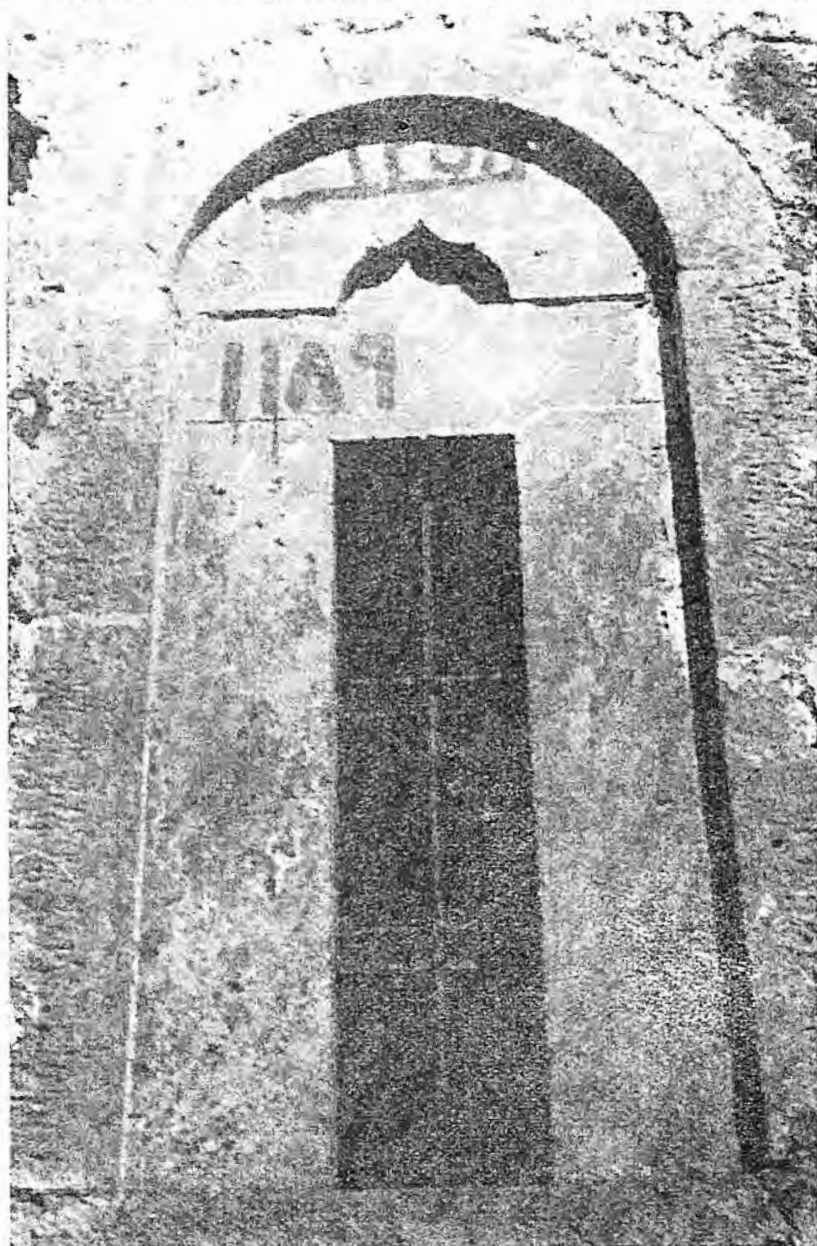
SL. 7. — FRIZ ARKADA NA JUŽNOJ KONHI PAPRAČE

-1870) i izrađen po ugledu na raniji, u malteru.³² Međutim, u istom radu M. Filipović, razlažući istorijat ove crkvene građevine, naglašava da je pre pomenute njene opravke, u prvoj polovini XVIII veka, sa nje bio pao samo krov. Nigde se ne pominje da su i zidovi bili zarušeni. Kako se ovaj lučni friz nalazi za čitavih 0,50 m ispod ivice kupastog krova nad konhama (koji i nije morao biti srušen — polukalote sa unutrašnje strane su ostale netaknute), a celih 1,50 m ispod ivice glavnog krovnog pokrivača podužnih zidova — to se prvobitni friz mogao očuvati. Pored toga, za poslednje tri-četiri godine se pokazalo, pošto su vlaga i druge atmosferilije oljuštile malter sa delova južne fasade i pevnice, da ovaj dekorativni elemenat nije izveden u malteru već u kamenim blokovima sige, kao i cela zidna masa (sl. 7). Tako se sa pouzdanjem može zaključiti da su plastične arkature islamskog tipa pod krovnim delovima konhi, kao i okviri prozorskih otvora, izvedeni u peščaru, prvobitni, te da datiraju iz četrdesetih godina XVI veka.

VI. — SLEPO KUBE CRKVE LOMNICE, izvedeno pre 1573. godine preko veoma plitkih i ojačanih pendentifa poduhvaćeno je arhivoltama koje nose masivni pilastri prislonjeni uz podužne zidove. Bez uobičajenog kubičnog postolja ili kakvog drugog prelaza »tambur kubeta je toliko nizak i bez prozora — islamski tip — da je mogao lako da se sakrije pod krov...»³³

33. M. Filipović — Dj. Mazalić: Crkva Lomnica u Bosni... 141, sl. 6.

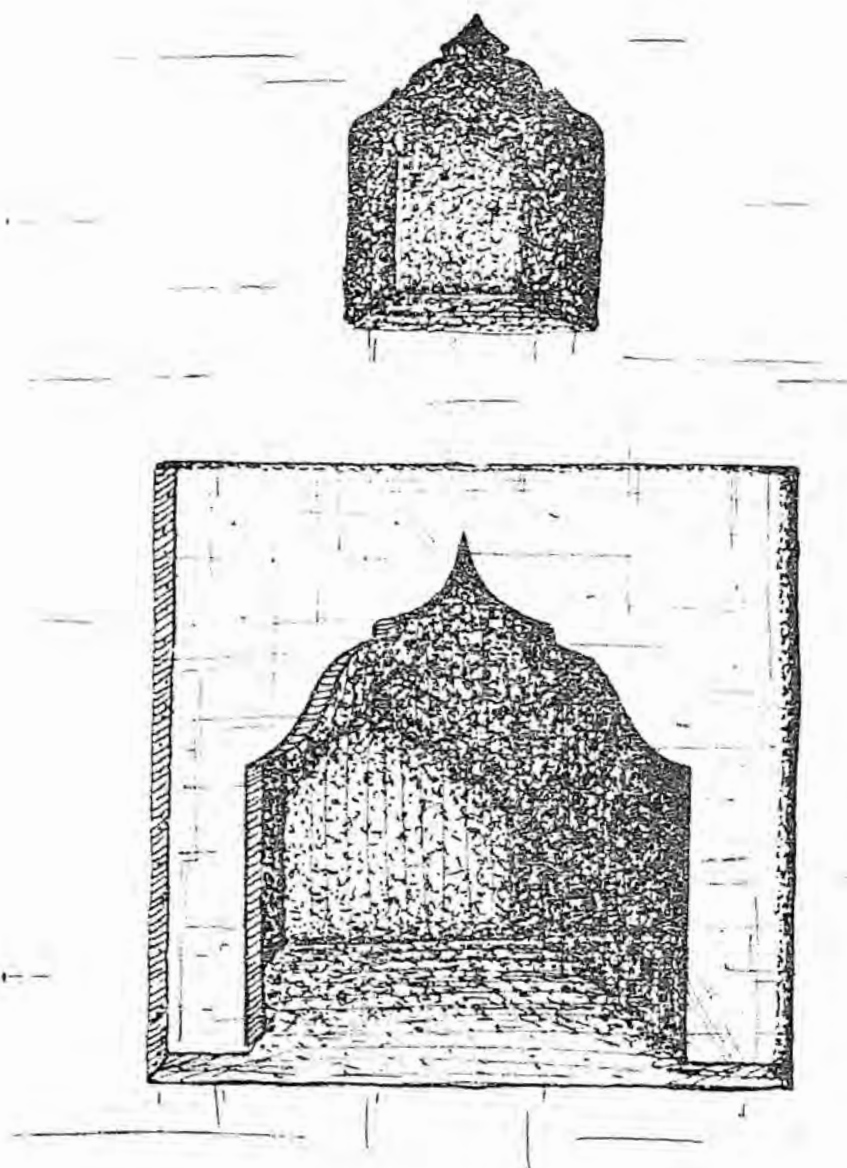
VII. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA OZRENSKOG NAOSA je nastala istovremeno sa njegovim podizanjem, oko 1587. godine. Portal, koji povezuje naknadno dozidanu pripratu sa naosom, na svojim dovratnicima ima iste one trouglaste dekorativne površine koje su već uočene na kapitelima sarajevske Ferhadije džamije, muslimanskim ni-

SL. 6. — JUZNI PROZOR OZRENSKOG NAOSA

šanima, staroj kamenoj krstionici Stare srpske crkve u Sarajevu i kod dovratnika portala manastirskih crkava Moštanice i Sv. trojice na Ovčaru.

Na južnom zidu zapadnog traveja naosa nalazi se jedan prozor — kao i na severnom zidu — čije je malo polje, koje se nalazi iznad arhitravnog nadprozornika, ukrašeno plitkim islamskim lukom (sl. 9).

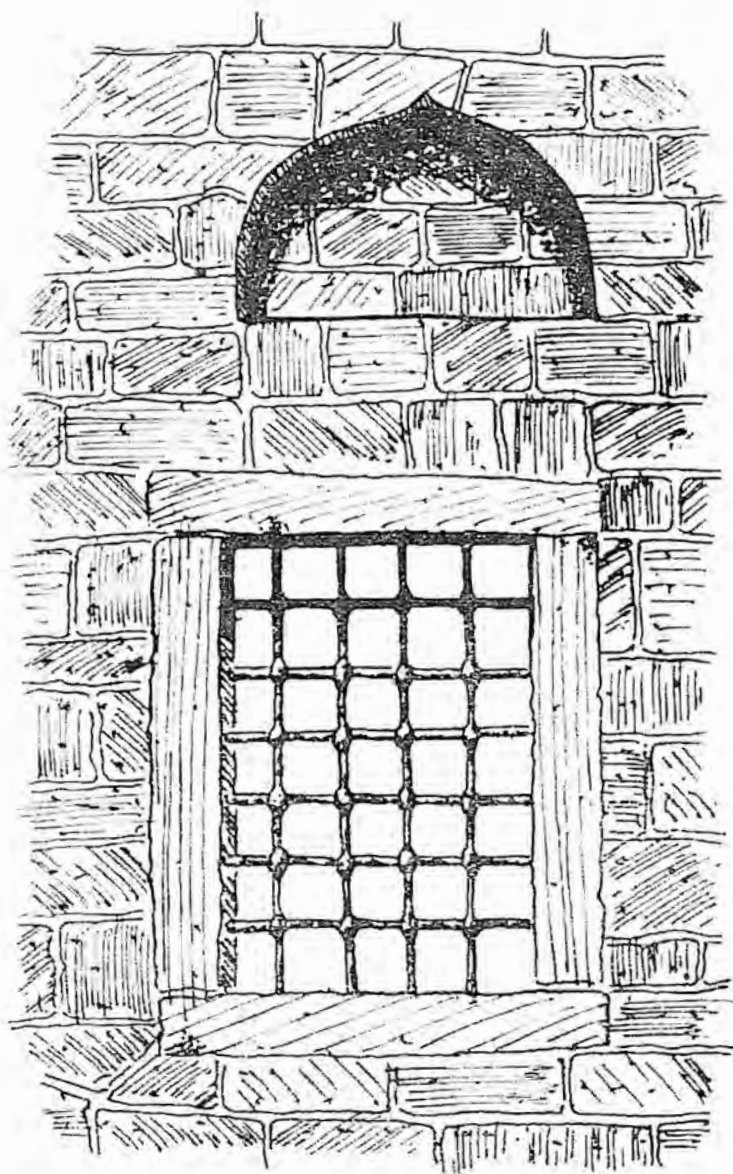

SL. 9. — IZGLED UDVOJENE NISE U PRIPRATI OZRENA.

U oltarskom delu ove crkve u zidovima postoji nekoliko niša raznih veličina i oblika koje su služile kao skrivnice, za ostavu ili kao umivaonik za pranje ruku. Najinteresantnija je ona koja se nalazi na južnom zidu đakonikona i služi kao umivaonik. Sve su te niše bile predviđene prilikom zidanja same crkve, pošto su istesane u kamenoj zidnoj masi i izvedene s kamenim ukrasnim okvirima u obliku sara-censkog luka.³⁴

34. Nešto slobodnije crteže ove najlepše niše u oltarskom delu crkve i prozo-ra na južnoj fasadi dali su M. Filipović — Dj. Mazalić, Manastir Ozren, Spomenik SAN CI, Beograd, 1951, sl. 11 i 5d.

VIII. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA OZRENSKE PRIPRATE, koja je nesumnjivo dozidana 1608. godine, takođe nosi odlike islamske plastike. Ulazni portal, kao i onaj između priprate i naosa, ima trougaone površine. Kordonski venac, koji obeležava gornju ivicu niskog sokla na kome počiva cela građevina, penje se uz dovratnike portala i iznad njega se lomi pod pravim uglom³⁵. To je tipičan slučaj kod islamskih bogomolja³⁶, a od pravoslavnih crkvenih građevina toga vremena do danas se održao i portal Moštanice na kome ovakav venac takođe postoji.

SL. 10. — PROZORSKI OTVOR NA STAROJ CRKVI U SARAJEVU.

35. Isto, sl. 6.

36. Dj. Mazalić: Kratak izveštaj... Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1933, 98.

Na južnom zidu priprate očuvala se i jedna udvojena niša ukrašena saracenskim lukom koji je izveden u vidu tanke kamene zavese (sl. 9).

IX.—DEO ZAPADNE FASADE STARE SRPSKE CRKVE u Sarajevu zadržao je svoj stari izgled. Naime zapadni zid ima dva prizemna prozora koji su izbijeni posle podizanja poda za galeriju, 1653. godine, radi osvetljavanja zapadnog trema crkve. Iznad severnog od ta dva prozora usječena je u tkivo zida plitka niša u obliku islamskog prelomljenog luka (sl. 10). Zbog toga što se takva niša zadržala samo nad jednim od tih prozora, kao i prema činjenici da je ona nešto uža od današnjeg prozora, može se sa pouzdanjem zaključiti da je tu i ranije — pre podizanja galerijskog poda, 1653. godine — postajao neki manji otvor koji je sačinjavao plastičnu celinu sa ovom nišom saracenskog tipa³⁷.

Da bi se preciznije mogao sagledati opseg uticaja islamske arhitekture uopšte, i da bi se, eventualno, na nekim islamskim i ortodoksnim spomenicima Bosne mogle uočiti iste karakteristike izvesnih grupa neimara, nužno je prvo veoma pažljivo proučiti i sve preostale objekte arhitektonske zaostavštine Gazi-Isabegove i Gazi-Husrevbegove epohe. No, od podjednakog će značaja biti i komparacije sa očuvanim materijalom susednih oblasti: Hercegovine, Crne Gore, Makedonije, Srbije, Vojvodine, Vlaške i Bukovine. Za arhitekturu manastira Moštanice i onih pravoslavnih građevina koje su nastale pre 1557. godine u tom smislu je od najvećeg značaja malobrojni fond očuvanih spomenika osmanlijske arhitekture koji su podignuti do sredine XVI veka.

Poznato je da su u živoj građevinskoj delatnosti u Bosni uzimale učešća sasvim raznorodne grupacije građevinskih majstora. Skoro istovremeno sa radom najistaknutijih turskih neimara, po većim i manjim mestima Bosne odvijala se i posebno cenila delatnost primorskih majstora. Ipak, bez sumnje je da su najveći broj građevinskih radova prihvatili i izvodili upravo domaći dunderi.

Turski neimari su u Bosnu dolazili da rade pretežno u XVI veku, kada su ovde i nastali najlepši islamski spomenici. Tako je najveći poznati turski graditelj Kodža Mimar Sinan izveo 1571-1577. godine Sokolovićevu ćupriju u Višegradu, o čemu svedoči i pisani podatak u »Popisu građevina«, koji je on sam ili neki od njegovih učenika sastavio. Iz istog izvora se vidi da je za istog velikog vezira on u Višegradu zidao imare i saraj dok mu se od spomenika u Sarajevu pripisivala Gazi-Husrevbegova džamija.³⁸ Stari most u Mostaru i tvrđavu u Makarskoj, 1566. i 1568. godine, gradio je njegov učenik, inače takode poznati turski neimar, Hajrudin. Znamenitu Aladžu džamiju u Foči, prema Evliji Čelebiji, izradio je 1550. godine neimar Ramadanaga.³⁹

37. Dj. Mazalić: Stara crkva u Sarajevu ...253.

38. A. Bejtić: Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini...240.

39. Evlija Čelebija: Putopis — odlomci o jugoslovenskim zemljama, II knjiga, prevod i komentar Hazima Šabanovića, Sarajevo, 1957, 169—170.

Uprkos očiglednim orijentalnim uticajima, nastavljajući ovih renomiranih izvođača nisu ih u svojoj arhitekturi eklektički primenjivali. Domaći islamski živalj i njegovi graditelji, preuzimajući orijentalne oblike, uvek su uspevali da ih prilagode lokalnim tradicijama i mogućnostima svog ambijenta, pa su, na taj način, i stvorili jedan specifičan arhitektonski izraz.⁴⁰

Primorski graditelji su se u ta vremena takođe često javljali i radili u Bosni i Hercegovini. Naročito je poznat, u to vreme vrlo cenjen, rad dubrovačkih majstora. Među njima je oduvek bilo izvanrednih klesara i posebnih majstora koji su znali vrlo vešto dizati svodove, a upravo to se u Bosni tada najviše tražilo. Kada je Firuzbeg 1509. godine gradio svoju banju, Dubrovčani su po njegovom nalogu, poslali dva zidara i četiri »Magister cognere«.⁴¹ Tačno dvadeset godina docnije dubrovačko Vijeće umoljenih poslaće Gazi-Husrevbegu pet majstora kamenara i jednog tesara, koji su imali da nadgledaju rad i obavljaju finije klesarske radove na njegovoj džamiji.⁴² Isto tako su iz Dubrovnika traženi majstori 1542. ili 1543. godine za podizanje svodova u sarajevskom Tašlihanu i bezistanu.⁴³ Prisustvo njihovih ruku oseća se i u arhitektonskoj koncepciji Alipašine džamije u Sarajevu.

No, pored Sarajeva traženi primorski majstori su svakako dolazili i radili i po nekim manjim mestima. Tako je, između ostalog, poznato da su u Mostar, usred kamenite Hercegovine, povremeno »zapadni majstori — zvali su ih kapo i kaponja — dovozili mermer sa Brača, za pragove kuća i magaza«⁴⁴. Još 1466. godine dolazio je dubrovački graditelj Paskoje s drugim majstorima i radnicima da gradi most za Počitelj preko Neretve, a, 1645. godine je budimski vezir Musapaša tražio od Dubrovčana da mu pošalju majstore za građenje jednolučnog mosta na Drini kod Foče⁴⁵.

Od prve polovine XVI veka sve se više pominju i domaći graditelji: neimari — projektanti i dunderi — majstori izvođači. Ispočetka su ovi drugi bili obavezni da za Turke rade na popravkama tvrđava kao čerahori (majstori za zidanje i popravljjanje gradova i mostova), duvardžije (zidari), lagumdžije i dunderi (zidarski majstori koji su obavljali sve vrste radova). Svi su oni bili domaći ljudi i to pretežno hrišćani. Jedna malo poznata narodna pesma, koja opeva podizanje bosanskog manastira Gomelje, sačuvala je ime jednog od nesumnjivo najpoznatijih domaćih neimara verovatno toga doba:

40. To se najbolje ogleda u stambenoj arhitekturi i arhitektonskoj koncepciji džamije u Bosni. Takvu su arhitekturu istina »nadahnuli ljudi izvana, ali su je gradili, klesali i doterivali naši ljudi«. (A. Bejtović, Spomenici osmanlijske arhitekture... 295.

41. H. Kreševljaković: Esnaf i obrti u starom Sarajevu, Sarajevo, 1958, 178.

42. Č. Truhelka: Gazi Husrevbeg i njegovo doba, Sarajevo, 1912, 63.

43. H. Kreševljaković: Nav. delo, 178.

44. Vl. Čorović: Bosna i Hercegovina... 165.

45. A. Bejtović: Dubrovački graditelji u BiH, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. I, Zagreb, 1959, 459.

Natovari sedam tovara blaga,
 Izaberi stotinu majstora.
 Najbolje u mojoj državi,
 I pred njima neimara Janka.⁴⁶

Od domaćih majstora spominje se i neimar Nikola, koji je 1565. godine bio zaposlen pri građenju Careve džamije u Sarajevu.⁴⁷ Iako se ne zna odakle su pomenuti majstori bili rodom, izvesno je da su u to vreme brojna bosanska mesta davala vešte građevinske majstore. Iz raznih se izvora zna da su, na primer, u Bosni — Fojnica, Vlasenica, Foča, Sarajevo i Bihać — uvek davali najbolje lagumdžije i klesare,⁴⁸ a Prijedor, Zenica, Jajce i Skoplje kod Bugojna tesare i zidare. Zidarsko i klesarsko majstorstvo se na taj način u nekim selima, kao što je Bukovica kod Maglaja, kroz vekove prenosilo od oca na sina.⁴⁹ Čitavo jedno tesarsko naselje istovremeno su predstavljali i Osaćani kod Srebrnice čiji su meštani imali svoj poseban način rada i naročiti tajni »banalački« rečnik koji je obilovao romanskim i albanskim izrazima.⁵⁰

Danas se sasvim lako može pretpostaviti i saradivanje primorskih projekatata sa lokalnim izvođačima, kao i protomajstora iz kruga obnovljene pečke patrijaršije sa primorskim kamenarima i domaćim dunderima, u okvirima istih radnih grupa. Indicije o ovakvom udruživanju još u XVIII veku najbolje potkrepljuju podaci o jednoj stručnoj komisiji koja je 1730. godine u Sarajevu veštačila povodom popravke Stare srpske crkve,⁵¹ kao i o jednoj grupi klesara koja je 1798. godine gradila »Latinski most« u Sarajevu.⁵² Naravno, u takvim slučajevima nemoguće je precizno razlučiti dela pojedinih majstora, kao ni sigurno utvrditi konfesionalnu pripadnost ili kraj iz koga potiču oni majstori koji su radili na podizanju manastirskih crkava u Bosni.⁵³ No, to i nije od kakve veće važnosti. Osnovna i bitna činjenica u svemu tome je, u stvari, ona koja kazuje da su neuobičajene islamske elemente u arhitekturu pravoslavnih crkvenih građevina XVI i XVII veka uneli oni isti majstori koji su bili naviknuti na te specifične forme zahvaljujući istovremenom angažovanju i pri podizanju islamskih bogomolja na našem terenu.

46. Ovu pesmu je 1894. godine zabeležio Kosta Kovačević (Prvi šematizam pravoslavne srpske mitropolije banjalučko-bihaćke za god. 1901, Banja Luka, 1903, 85).

47. H. Kreševljaković: Nav. delo, 179.

48. A. Bejtić: Spomenici osmanlijske arhitekture... 287.

49. Dj. Mazalić: Stara crkva u Sarajevu... 248.

50. Vl. Čorović: Nav. delo, 169.

51. H. Hadžibegović: Stara pravoslavna crkva po turskim dokumentima i njenom muzeju. Naše starine, Sarajevo, 1954, 149.

52. A. Bejtić: Nav. delo, 274.

53. Dj. Mazalić je, vezujući graditeljske sa slikarskim grupama, bio mišljenja da su manastiri severoistočne Bosne bili izgrađeni i slikani od istog (debarskog) preduzeća »koje je radilo i na manastirskim crkvama severozapadne Bosne« (Kratak izveštaj... 97 i 108—109).

RÉSUMÉ

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DES INFLUENCES ISLAMIKES SUR L'ART DU XVIe ET DU XVIIe SIÈCLE CHEZ LES SERBES A SARAJEVO ET EN BOSNIE

En étudiant l'architecture monumentale serbe du moyen âge avancé, on mentionnait très rarement l'influence islamique. Pareillement on passait outre, comme sur un phénomène peu important, dans l'étude d'autres aspects de l'activité artistique. Or, après avoir constaté l'existence des éléments islamiques dans la décoration de nos manuscrits et des livres imprimés dans la langue écrite et parlée, dans un grand nombre de métiers artistiques, de la musique populaire, dans l'urbanisme et dans une certaine mesure dans les coutumes, il est très logique d'aborder l'étude des influences islamiques dans l'architecture monumentale. La Bosnie, où, après l'activité architecturale de Gazi-Isabeg et de Gazi-Husrefbeg, on sent l'activité de la patriarchie orthodoxe restaurée de Peć, peut le prouver le mieux par ses matériaux. Presque toutes les constructions des monastères orthodoxes portent sur elles, surtout dans la plastique architectonique, des fragments caractéristiques pour la construction turque. Ainsi, à Sarajevo, entre des métiers et des arts, on trouve dans la vieille église serbe trois objets massifs de pierre — de vieux chandeliers (de la deuxième moitié du XVe siècle), un vieux baptistère et l'auge de la vieille fontaine (de la deuxième moitié du XVIe siècle) qui portent sur eux des éléments plastiques de la décoration sarrasine.

La plastique architectonique de l'église du monastère Moštanica de la quatrième décennie du XVIe siècle, est l'exemple le plus éloquent de la force des influences islamiques. Celles-ci s'y manifestent non seulement dans les formes du portail, des fenêtres, du chapiteau, de la niche et de la cachette, mais aussi dans les types des fausses coupes au-dessus de la priprata¹. De la même époque date la plastique décorative du monastère Papraće, qui lui aussi porte les caractéristiques du style islamique. Les cadres de ses fenêtres un peu abaissés dans la masse du mur sont voûtés en arc sarrasin et les guirlandes du toit des konhis du choeur se terminent par la même arcature plastique. Sur l'église du monastère Ozren de pareils détails datent d'environ 1578 dans le naos, de 1608 sur les murs du narthex ultérieurement achevé.

Le diapason des éléments islamiques qui apparaissent dans l'architecture du monastère Lomnica et dans la partie occidentale de la façade de la vieille église serbe à Sarajevo de 1658 est beaucoup plus modeste.

1. La partie de l'église destinée aux femmes.